

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATINDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Filologiya fakulteti
Qaraqalpaq tili kafedrası
5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı)
bağdarı 4^v kurs talabası
Allambergenova Dilnaz Júginisbaevna

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

**Tema: Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń sintaksislik
xızmeti**

Talaba: _____ Allambergenova D.

Ilimiy basshı: _____ f.I. k., doc. Seydullaeva D.

Kafedra baslıǵı w.w.a.: _____ f.I. k., doc. Patullaeva G.

Kafedranıń 2018-jıl 28-maydagı májilis qararı menen qorgawǵa ruxsat berildi (12-sanlı protokol)

Nókis - 2018

Allamberganova Dilnaz Júginisbaevnanıń «Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmeti» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına mámleketlik attestaciya komissiyası qararı menen «_____» ball qoyıldı

«_____» iyun 2018-jıl

MAK xatleri:

M.Mámbetmuratova

Jobası:

Kirisiw

- a) Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń leksika - semantikalıq ózgeshelikleri
- b) Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń izertleniwi

I BAP. Gáptiń bas aǵzası xızmetinde kelgen frazeologizmlerdiń ózgeshelikleri

- 1.1. Frazeologizmlerdiń baslawısh xızmetinde keliwi
- 2.2. Frazeologizmlerdiń bayanlawısh xızmetinde keliwi

II BAP. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzası xızmetinde kelgen frazeologizmlerdiń ózgeshelikleri

- 2.1. Frazeologizmlerdiń tolıqlawısh xızmetinde keliwi
- 2.2. Frazeologizmlerdiń anıqlawısh xızmetinde keliwi
- 2.3. Frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi

Juwmaq

Paydalanılǵan ádebiyatlar

Kirisiw

Túrkiy tillerinde feyil mánili frazeologizmlerdiń mánili túrlerine kóbirek kewil bólingen. Máselen, ózbek tilinde Sh.Raxmattullaevtiń frazeologizmler boyınsha jazǵan miynetinde feyil mánili frazeologizmlerdiń grammatikalıq ózgesheligine toqtap ótken.

Til iliminde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan klassifikaciya jasawda eki túrli kóz-qarastıń bar ekenligi belgili. Ayırım ilimpazlar frazeologiyanıń obyektin keń túrde túsiip, onıń quramına naqılmaqallar, ayırım terminlerdi de kirgizedi. J.Eshbaev qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan úsh toparǵa bólip qaraydı: frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek.

Frazeologizmler sózlik quramında quramalı birlikler sıpatında kózge túsedı. Ásirese, dúzilisi jaǵınan quramalı teńles eki komponentli frazeologizmler ózine tán ózgesheliklerge iye. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń usı túri G.Aynazarovanıń bir qatar ilimiy maqalalarında hám kandidatlıq dissertatsiyasında arnawlı úyrenilgen. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin hár tárepleme úyreniw házirgi qaraqalpaq til biliminiń oǵada áhmiyetli máselelerinen esaplanadı.

Frazeologiya tariyxındaǵı izertlewler kóbinese feyil mánili frazeologizmlerdiń átirapında boldı. Máselen, ózbek tilinde Sh.Raxmattullaevtiń feyil mánili frazeologizmler boyınsha miynetin atap ótsek boladı. Onda avtor feyil mánili frazeologizmlerdiń grammatikalıq ózgesheligine toqtap ótedi.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tildiń rawajlanıwı menen birge rawajlanıp tildiń leksikasın bayıtıp otıradı.

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin klassifikaciyaǵa bóliwde ilimpazlar ózleriniń miynetlerinde biri birine baylanısın anıqlap hám mazmunı jaǵınan uqsashlıǵın esapqa alıp bayanlaydı. Máselen, qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq

sóz dizbeklerin orıs hám túrkiy tillerindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń klassifikaciyalanıwına qaray otırıp, jáne qaraqalpaq tiliniń janlı faktlerine tiykarlana otırıp J.Eshbaev óziniń miynetinde úsh túrge bólip qaraydı:

1. Frazeologiyalıq ótlesiw;
2. Frazeologiyalıq birlik;
3. Frazeologiyalıq dizbek¹.

Al, professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi tórt túrge bóledi:

1. Frazeologiyalıq ótlesiwler
2. Frazeologiyalıq birlikler
3. Frazeologiyalıq dizbekler
4. Frazeologiyalıq sózler².

Biz mine usı ilimpazlardıń klassifikaciyalarına súylene otırıp qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń gáp aǵzası xızmetinde keliwin kórip ótpekshimiz.

Frazeologiyalıq ótlesiwler-ulıwma mazmunı quramındaǵı komponentlerdiń jekke mánilerine baylanıslı bolmaǵan hám kúshli ekspressivlik mánige iye sóz dizbekleri: túyeniń ústinen iyt qabıw, tili menen oraq orıw, eki kózi tórt bolıw, salısı suwǵa ketiw. Olar frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishinde ayrıqsha bir topardı quraydı. Olar hesh qanday bóleklerge bóliwge bomaytuǵın, quramındaǵı komponentleri óziniń tiykarǵı leksikalıq mánisin joytıp jibergen sóz dizbekleri. Sonlıqtan da, frazeologiyalıq sóz dibekleri ańlatatuǵın máni hám komponentleriniń mánisine hesh qanday qatnas jasamaydı. Olardıń jeke mánilerinen hesh qanday ǵárezli emes. Al, kerisinshe, frazeologiyalıq ótlesiwler ótkir mánige iye. Mısalı: qoy awzınan shóp almaw, qamırdan qıl suwırǵanday, túwe postın taslaǵanday, dárya tassa tobıǵına kelmew, tayaǵın iyt ǵayzaǵan.

¹Ешбаев Ж. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасаў мәселесине. - ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 1964, №3, 135-142-бетлер.

² Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994

Bular bóleklerge bólip bolmaytuǵın leksikalıq pútin birlik bolıp, anaw ya mınaw frazeologiyalıq ótlesiw ańlatatuǵın máni onıń quramındaǵı elementlerden tuwmaytuǵının kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń mınaday ótlesken formaları ushrasadı. Mısalı: túyeniń quyrıǵı jerge jetkende, qas penen kózdiń arasında, qıl kópirdiń ústinde, jón aldı qarabaraq, tis tırnaǵına shekem, kesek güllegende, atamnıń yaq ushında, ot penen suwdıń ortasında, bir qasıq qanı qalǵansha, japa tarqamay, iyt ólgen jerge, til ushı, tórt kóz túwel, eshkiniń quyrıǵı kókke jetkende, túweden postın taslaǵanday hám t.b.

Bul frazeologizmlerde kelip shıqqan pútin mániden quramındaǵı jeke mánileri pútkilley ǵárezsiz. Mısalı: túyeniń quyrıǵı jerge tiygende degen frazeologiyalıq sóz dizbeginiń pútin mánisi qashan bolıwı belgisiz degendi bildiredi. Al, onıń hár bir komponenti túye, quyrıq, jer, jetkende sózleri kelip shıqqan pútin mánige jaqınlaspaydı. Bunnan basqa iyt ólgen jerde – uzaqta, qas penen kózdiń arasında – tez, jón aldı qarabaraq- maqsetsiz, qıl kópirdiń ústinde – qıyın jaǵdayda, tis tırnaǵına shekem tolıq, kesek güllegende belgisiz waqıtta, atamnıń yaq ushında – uzaqta, ot penen suwdıń ortasında, bir qasıq qalǵasha – eń aqırına deyin, japa tarqamay – birden, til ushı - áytewir, tórt kóz túwel – tolıq, eshkiniń quyrıǵı jerge jetkende – belgisiz waqıtta, túyeden postın taslaǵanday – birden, tosattan degen mánilerdi bildirip hár biriniń mánileri quramındaǵı sózlerdińmánilerinen ǵárezsiz. Olardıń orın almasıwı pútin mániniń almasıwına alıp keledi. Jáne de oǵan qálegen affikslerdi qosıp qollana almaymız. Mısalı: qas penen kózdiń arasında degen frazeologizmdi qastıń hám kózdiń arasında yamasa qaslardıń hám kózlerdiń arasında dep ózgerge almaymız. Bunday sheklengen ózgerisler ulıwma kópshilik tárepinen qabıl etilip, ádebiy tildiń norması sıpatında qalıplesip ketken.

Frazelogiyalıq ótlesiwler mánilik jaqtan ótkirlikke, obrazlılıqqa iye boladı. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri obrazlı kórkem súwretlewde olardan jiyi

paydalanadı. Mısalı: Atına qamshı basıp, qas penen kózdiń arasında, bunnan sál burın bar bolǵan Jamal sot jasamaǵanday joq bolıp ketti. (Sh.Seytov).

Frazeologiyalıq ótlesiw bir tilden ekinshi tilge sózbe-sóz awdarılmaydı.

Frazeologiyalıq birlikler - jeke sınırlarınıń leksikalıq mánige qatnası seziledi. Sınırları turaqlılıǵı, astarlı hám obrazlı mání beriwi, ekspressivliligi menen frazeologiyalıq ótlesiwlerge uqsas: *qulaq túriw, bel buwiw, kóz jumıw, dińkesi qurıw, pıshaq arqası, jaǵınıń etin jew, ókshe kóteriw. Olar* frazeologiyalıq óttlesiwlerge qaraǵanda ápiwayılaw, jumsarǵan bir túrI. Eger frazeologiyalıq ótlesiwdi quraytuǵın komponentlerdiń mánileri pútin sóz dizbegi ańlatatuǵın mániden birotala alıs, hesh qanday jaqınlaspaytuǵın bolsa, frazeologiyalıq birliklerde ayırım komponentler ulıwmapútin mánige jaqın keledi. Mısalı: murın kóteriw – mensinbew, awızına qum quyıw – tum-tırıs bolıw, janın qoyarǵa jer tappaw – qıynalıw hám t.b. frazeologizimlerdi kirgiziwimizge boladı.

Bul mısallardaǵı sózlerdiń hár qaysısınıń pútin mánisi sol quramındaǵı sózlerdiń mánilerine azǵana bolsa da jaqın keledi. Mısalı: murın kóteriw frazeologiyalıq sóz dizbegi mensinbew degen sózdiń mánisine jaqın.

Kópshilik ilimpazlar frazeologiyalıq birliklerge tán tórt belgini atap kórsetedi:

- 1) Astarlı obrazlı mání;
- 2) Ekpressivlik ótkirlik;
- 3) Jeke komponentlerdiń turaqlılıǵı;
- 4) Sinonimler sáykesligi.

Házirgi qaraqapaq tilinde frazeologiyalıq birlikler usı tiykarǵı belgiler menen sıpatlanadı.

Frazeologiyalıq dizbekler-quramındaǵı sınırlarınıń leksikalıq mánileri ayqın hám birigip barıp pútin mánini ańlatatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri. Mısalı:

bas iyiw, kewil kóteriw, *ashshu dawıs, tungısh muhabbat, tastay túnek, dút toǵay, telegey teńiz, názik qıyal, nóser jawın* hám t.b.

Frazeologiyalıq sózler- bular sıńarlarınıń turaqlılıǵı, pútinligi, bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın, tayar túrinde qalıplesken, qurılısı jaǵınan gáp túrinde keletuǵınlıǵı menen ajıraladı. Mısalı: kóz qorqaq, qol batır, 2. Adam tilinen, mal shaqınan. 3. Hárekette-bereket. 4. Miynet túbi – ráhát hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq birliklerge tómendegi túrlerin kirgiziwimizge boladı. Mısalı: iyeginiń astında, tın jamılıp, qas qarayǵanda, qas qaǵımda, kózdi ashıp jumǵansha, ayaǵınıń astınan, qol astında, payǵambar jasında, sóz júzinde, óldim azarda, qudaydıń qutlı kúni, jeme – jemege kelgende, bir qaynawı ishinde, shashı órimge keliwden, qus ushısa qanatı talǵan jerde, es aqıldıń dúziw waqtında hám t.b.

Frazeologiyalıq birlikler quramındaǵı sózlerdiń mánilerinen pútkilley qashıqlaspastan, onıń mánisi sol toparǵa kirgen sózlerdiń ya aldınǵı yamasa keyingi sózdiń mánisine jaqın keledi. Mısalı: Xalayıq! Xiywa xan háziretleriniń qol astında otırmız (K.Sutanov). Tawdı jıǵatuǵın waǵımda bay kóshirip jiberip edi, endi qartayǵanda ne jarasına em qılar ediń? (K.Sutanov) Ol jan – táni menen sabaq ótip otırıp, klas esiginiń áste ashılǵanın sezbey qaldı. (A.Bekimbetov)

Mısallardaǵı *qol astında, tawdı jıǵatuǵın waǵımda, jan – táni menen* degen frazeologiyalıq birlikler bir mánige barabar óziniń quramındaǵı jeke komponentleriniń qaysısınıń bolsa da birewiniń mánisinen qashıq emes. Mısalı: «qol astında» degen frazeologiyalıq sóz dizbeginiń astında degen komponenti arqalı «qaraslı» degen mánini ańlawımız múmkin.

Turaqlı sóz dizbekleriniń ishinde frazeologiyalıq ótlesiwlerdi hesh qanday ózgertiwge bolmaydı. Mısalı: túyeniń quyırǵı jerge jetkende, kóz benen qastınıń arasında, jón aldı qarabaraq hám t.b. Al, frazeologiyalıq birlikler birden

ó zgertiwge bolmaytuǵın turaqlı bolıp kelse, bir de ó zger tilip hár tú rli variantler da aytıla beredi.

Mısalı, frazeologizmlerde mınaday mısallar ushrasadı: iyeginiń astında, murnınıń astında, shımshıq adımnan-ǵarǵa adımnan hám t.b.

Solay etip qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń ó zine tán bir qansha ayırmashılıq belgileri bar.

1. Mánili frazeologiyalıq só z dizbekleriniń mánisi quramındaǵı só zlerdiń qaysısı bolmasın birewiniń mánisine jaqın keledi.

2. Bular ishinde leksikalıq mánisi tú siniksiz gó nergen só zler az ushrasadı.

3. Frazeologiyalardıń geyparalarınıń mánisi jaqın só zler menen yamasa sinonimler menen salıstırıwǵa, ó zgertiwge boladı.

4. Frazeologizmlerde jay só ylemlerge qaraǵanda obrazlılıq basım bolıp keledi¹.

Túrkiy frazeologiyanıń baslawshıları S.K.Keńesbaev, Sh.U.Raxmatullaevlar bolıp esaplanadı. Olardıń 1940-jıllardıń ekinshi yarımını 1950-jıllarda jú zege kelgen izertelewleri tú rkiy frazeologiyanıń qá liplesiwi hám rawajlanıwında úlken xızmet atqaradı. Sol waqıtları qorǵalǵan kandidatlıq dissertaciýalar turkiy frazeologiyanıń rawajlanıwında sezilerli iz qaldırdı.

Ó zbek tiliniń frazeologiyası boyınsha Sh.U.Raxmatullaev jemisli miynet etti.¹ Ol ó ziniń miynetlerinde házirgi ó zbek tilinde turaqlı só z dizbeklerin semantikalıq birlik, frazeologiyalıq ó tlesiw, frazeologiyalıq dizbek hám idiomalıq só zler.

¹ Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг маъно турлари. Тошкент, 1985.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri 1964-jılı birinshi ret E.Berdimuratovtıń «Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология» atlı miynetinde sóz boladı. Avtor frazeologiyalıq sóz dizbeklerin erkin sóz dizbeklerine qarama-qarsı qoyıp frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramına sostavlı terminlerdi de, naqıl-maqallardı da kirgizedi. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tiykarǵı belgilerin atap ótedi.

1. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlik sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken.

2. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánilik jaqtan obrazlı xarakterge iye. Bul olardıń basım kópshiligine tán.

3. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi.

4. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin quraytuǵın jeke komponentler kóbinese jınalıp barıp bir sintaksislik xızmet atqaradı.

5. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin bóleklerge bóliwge bolmaydı.

6. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı¹.

Semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin tórt toparǵa bóledi: frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler, frazeologiyalıq sózler.

Grammatikalıq qurılısı boyınsha frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń úsh túrin kórsetedi.

1. Jeke sóz dizbegi túrindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri.

2. Jay gáp túrindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri.

3. Qospa gáp túrindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri.

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология Нөкис, 1994

Bul miynette frazeologizmlerdiń stilistikalıq ózgesheliklerine de úlken dıqqat qaratılǵan. Sonday-aq, 1972-jılı S.T.Nawrızbayevanıń qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerine arnalǵan «Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре»¹ degen miyneti jarıq kórdi. 1985-jılı J.Eshbaevtıń avtorlıǵında «Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги» baspadan shıǵarıldı². J.Eshbaev qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri haqqında belgili tilshi ilimpazlardıń pikirlerin dıqqatqa ala otırıp, olardıń ózine tán belgilerin, erkin sóz dibeklerinen ózgesheliklerin, sonday-aq, ulıwmalıq belgilerin de atap ótedi. Til iliminde frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan klassifikaciya jasawda eki túrli kóz – qarastıń bar ekenligi belgili. Ayırım ilimpazlar frazeologiyanıń obyektin keń túrde túsiip, onıń quramına naqıl-maqallar, ayırım terminlerdi de kirgizedi. J.Eshbaev qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan úsh toparǵa bólip qaraydı: frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek³

Frazeologizmler sózlik quramında quramalı birlikler sıpatında kózge túsedı. Ásirese, dúzilisi jaǵınan quramalı teńles eki komponentli frazeologizmler ózine tán ózgesheliklerge iye. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń usı túri G.Aynazarovanıń bir qatar ilimiy maqalalarında hám kandidatlıq dissertaciyasında arnawlı úyrenilgen⁴.

¹ Наўрызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.

² Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс «Қарақалпақстан» баспасы, 1985.

³ Ешбаев Ж. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасаў мәселесине. - ӨзРИАҚҚБ Хабаршысы. 1964, №3, 135-142-бетлер.

⁴ Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкіс, 2005.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbeklerin hár tárepleme úyreniw házirgi qaraqalpaq til biliminiń oǵada áhmiyetli máselelerinen esaplanadı. Sebebi, usı waqıtqa shekem qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri belgili bir sistemaǵa túsip, tolıq izertleniw obyektine aynalmay atır. Ele qolǵa alınbaǵan máseleleri júdá kóp. Solardıń biri til bilimindegi frazeologizmler.

Biz pitkeriw qánigelik jumısımızda qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmetin anıqlawdı maqset etip aldıq.

I BAP. GÁPTIŃ BAS AǴZASÍ XÍZMETINDE KELGEN FRAZEOLOGIZMLERDIŃ ÓZGESHELIKLERI

Biz qaraqalpaq til iliminiń frazeologiya tarawında frazeologizmlerdiń gáp aǵzası xızmetinde keliwin úyreniw ham oladıń sóz shaqabına qatnasın izertlew búgingi kúnniń aktual máseleleriniń biri ekenligin jaqsı bilemiz, sebebi frazeologizmler ele de izertlewdi talap etetuǵın kán sıyaqlı ózgeshelikke iye.

Frazeologizmler gáp aǵzası xızmetinde kelgende sol gáp aǵzasınıń sorawına juwap beredi. Máselen pısıqlawısh xızmetinde ushırasatun frazeologizmler is-háreketiń hár qıylı belgilerin bildiredi hám qalay? qáytip? qansha? qay jerde? hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Áne-mine degenshe, kózdi ashıp jumǵansha, demniń arasında, jeme-jemege kelgende, bir awızdan, aydıń kúni amanlıǵında, óldim azarda, oyda joqta, aytıp awzın jıymay-aq hám t.b. Olar pısıqlawısh gáp aǵzası xızmetinde kelgende ráwısh sózlerge sinonimi bolǵanı menen dúzilisi jaǵınan, sonday-aq, mánilik jaqtan ózgeshelenip turadı. Máselen, dúzilisi jaǵınan quramalı bolıp, mánisi jaǵınan obrazlı kórkem sıpatqa iye. Hár qaysısı ózine tán mánilik ekspressivlik boyawları menen tildiń basqa birliklerinen ayrıqshalanıp turadı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ańlatatuǵın mánileri, quramındaǵı jeke komponentleriniń sol pútin mánige qatnası, baylanısı boyınsha hár túrli bolıp keledi. Mine, usı jaǵdaylardı esapqa ala otırıp, olardı ayırım toparlarǵa ajratıw frazeologiyalıq sóz dizbegin tereńirek úyreniw ushın úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq dizbeklerge tómendegi mısallardı keltiriwge boladı: qolınan kelgenshe, is júzinde, joq jerde, ay tolǵanda, kóz aldında, tuw sırtınan, kúni keshe, óz betinshe, bir awızdan, bir esaptan, shańqay túste, oyda joqta, qaytar bazarda, qarıs jerde, bile tura, óldim azarda, ullı sáskede, bir maydanda, ala gewgimde, kirpik qaqqansha, demniń arasında, sóz shıǵıwdan,

kóz aldında, kóz ushında, bas amanda, dóngelek stol átirapında, at shaptırım jerde, áne mine degenshe, bir juldırıq siltegenshe, el jatarda, aspanıń ushı basında, atam zamannan berli, qorazdıń ekinshi shaqırımında, aqır zaman bolǵanda, kúnleridiń bir kúnde, gáp sóz basılǵansha, azannan qara keshke deyin hám t.b.

Joqarıda keltirgen frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń jay sóz dizbeklerinen geyde ayırmashılıǵı joqtay kórinedi. Máselen: Qorazlardıń ekinshi shaqırımınan soń shıǵıs jaqtıń qara dumanı aqshıl tarttı (K.Sultanov) Ómir boyı úlken adamnıń esigin ashqanı usı. (Ó.Ayjanov).

Bazıda oqıwshınıń yamasa avtordıń sózlerdi qollanıwına baylanıslı da frazeologiyalıq dizbekler payda boladı. Mısalı: Basım gewgemde turǵan meniń júzime hesh bir adam ayaq basa almaydı. (A.Bekimbetov)

Ulıwma alǵanda frazeologizmlerdiń gáp aǵzası xızmetinde keliwi júdá kóp ushrasadı. Olardı frazeologiyalıq ótlesiwlerden hám frazeologiyalıq birliklerden ayırıw qıyınshılıq tuwdırmaıdı.

Frazeologizmler óziniń sırtqı kórinisi boyınsha, mánisi jaǵınan, qollanıwı jaǵınan ayırıqshalıqlarǵa iye. Hár bir tildiń ózine tán bolǵan milliy qásiyeti onıń sózlik quramınan, ásirese, frazeologiyasınan anıq kórinedi. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq materiallarına kóz jiberip qarasaq, olardıń semantikalıq hám dúzilisi jaǵınan túrleriniń kóp ekenligi kóriwimizge boladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tilge payda bolıwında geypara jaǵdaylar dıqqatqa miyasar. Máselen olardıń jeke komponentleriniń birewi hám olardıń pútin bir sóz dizbegine jámlesiwinde ayırıqshalıqlar bar. Bul másele boyınsha qazaq tili biliminde bir qatar ilimpazlar pikir júritedi. Qazaq xalqınıń belgili ilimpazı S.Keńesbaev óziniń miynetinde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń komponentleri obyektiv turmıstıń hár qanday qublısları menen tikkeley baylanıslı túrde dóreytuǵınlıǵın, frazeologiyalıq sóz dizbeklerine dus kelgen sózler alına bermeytuǵınlıǵı, adamnıń dene múshelerine, haywanlarǵa hám t.b. atamalar

dógeresinde dóregen turaqlı sóz dizbekleri ádewir muǵdarda ushırasatuǵınlıǵın kórsetedi.

Bul nársenge qaraqalpaq tiline tolıǵı menen xarakterli ekenin kóriwge boladı. Qaraqalpaq tilinde de frazeologizmlerdiń kópshilik adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eń jaqın zatlar menen qublıslar dógeresinde payda bolǵan. Usı eń jaqın zatlar menen qublıslardıń atamaları qazaq tilindegidey qaraqalpaq tilinde de frazeologiyalıq sóz dizbeklerine tirek (uyıtqı) xızmetin atqarıp keledi. Bunday sózler frazeologizm quramındaǵı basqa sózlerden semantikalıq jaqtan ayırıqshalanıp turadı. Máselen, til, júrek, kóz, kwız, bet, qabaq, kirpik, qol, bas, aq, qara, ayt, eshek, bir, eki, jeti, mın, júz, qırq t.b. sózler frazeologizm quramında tirek sózler xızmetinde keledi.

Sonday-aq, tirek sóziniń awıspalı mánileri bolǵan kewil, jan sózleri frazeologizmlerdiń payda bolıwına tiykar boladı.

jan iymanı qalmaw - qorqıw,

janı jay tabıw – tınıshlanıw, ráhátleniw.

Qaraqalpaq tilinde de basqa túrkiy tillerindegidey frazeologizmlerdiń jasalıwında somatizmi kóp mánili qollanıw sheńber júdá keń sóz. Ol adamnıń beti, jerdiń betti kitaptıń beti hám t.b. mánilerde qollanıla beredi. Sonday-aq bet sózi usharasatuǵın frazeologizmler de mánilik jaqtan hám qurılısına qaray hár qıylı bolıp keledi: kók bet, bet salıw, betine kelmew, betke basıw, betke shirkew bolıw, betii kúyik, beti beldey bolıw hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde adam músheleriniń barlıǵı da kóp mánli sózler qatarına kiredi. Sonlıqtan da hár qıylı mánilik boyawlar beriwde frazeologizmler quramında olardıń xızmeti kúshli. Biz pitkeriw qanigelik jumısımızda somatizmlerden bas, yaq, awız, kóz, qol, murın, qas, mańlay hám t.b. túrlerin gáp aǵzası xızmetinde, tiykarınan pısıqlawısh mánili frazeologizmler quramında jiyi gezlesetuǵınlıǵın kóbirek sóz etiledi. Máselen,

Qol - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: qol astında, qol sozım jerde, qolı uzın, qolı qolına tiymew hám t.b.

Kóz - sózi menen keletuǵın ráwısh mánili frazeologizmler: kóz jeter jerde, kóz astınan, kóz ushında, kóziniń tirisinde, kóziniń qıyığı menen, tórt kóz túwel, qas penen kózdiń arasında, kózi jetpew hám t.b.

Ayaq - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: ayaq astınan, ayaq - yaǵına tiymey, ayaǵın ógiz basqanday, atamnıń ayaq ushında, adam ayaǵı jetpeytuǵın, eki ayaǵın qolına alıw hám t.b.

Murnı - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: murnıǵa suqqanday, murnı al aspanda, murnı salbırıp, murnına samal enip, murnı hákiyip, eki qolın murnına suǵıp t.b.

Awız - sózi menen keletuǵın frazeologizmler awzı - awzına tiymey, aytıp awzın jumǵansha, awız jalasıp, awızlıǵa sóz bolıp, ayaqlıǵa jol bolıp, awzı gójedey qaynap, awzına qatıq uyıtıp, awzı kúyip hám t.b.

Qas - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: qas qaǵımda, qas qaqqay, qas penen kózdiń arasında hám t.b.

Bas - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: bası jerge jetkenshe, bas amanda, bas kóz demey, bası ekew bolıw, bir dastıqqa bas qosıw, bası tasqa tiyiw hám t.b.

Qaraqalpaq tilindegi pısıqlawısh xızmetinde ushırasatuǵın frazeologizmlerdi tilde qollanıwına qaray semantikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa ajıratıp ótiwge boladı:

A) Is-háreketiń júzege keliw usılın, hár qıylı hal jaǵdayların bildirip keletuǵın pısıqlawısh gáp aǵxası xızmetindegi frazeologizmler. Máselen: Qas penen kózdiń arasında, qabaq qaqqansha, kirpik qaqqansha, mushtan burın, aytıp awzın jumǵansha, awzı-awzına tiymey, ayaq-ayaǵına tiymey, bas jerge jetkenshe,

aq kókiregi menen, ayaq astınan, kegirdegi qızgansha, kóz astınan, qas qaqpay, ayağın ógiz basqanday hám t.b.

B) Is-hárekettiń bolatuğın ornın yamasa onıń baǵdarın bildirip keletuğın pısıqlawısh xızmetinde ushırasatuğın frazeologizmler: kóz jeter jerde, kóz ushında, atamnıń ayaq ushında, qaq mańlayında murnınıń astında t.b.

V) Is-háreket iske asıw waqtın yamasa mezgilin bildirip keletuğın pısıqlawısh xızmetinde ushırasatuğın frazeologizmler: kóziniń tirisinde, jan alqımǵa kelgende, besikten beli shıǵıwdan, shashı órimge keliwden hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde gáp aǵzası xızmetinde ushırasatuğın frazeologizmlerdiń ishinde haywanatlardıń atları ushırasatuğın túrleri de belgili orındı iyeleydi. Máselen, at shaptırım jerde, awıl aymaǵı menen bota taylaǵı menen, qus ushsa qanatı talǵan jerde, qorazdıń ekinshi shaqırımında, ǵarǵa adımnan, shımshıq adımnan, tasbaqa júris penen, túyeniń quyırǵı jerge jetkende, túyeden postın taslaǵanday, eshkiniń quyırǵı kókke jetkende, iyt ólgen jerde, qoy awzınan shóp almaw, túye awnaǵan jerde tók qalıw hám t.b.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ayırım toparları sanlıq sózler menen qollanıladı. Bul sózlerdiń tirek xızmetinde keliwi xalqımızdıń áyyemgi dáwirdegi sana sezimi, úrp - ádeti menen baylanıslı. Qaraqalpaq til biliminde A.Bekbergenov frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde sanlıqlar atlı ilimiy maqalasında frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki san mánisinen uzaqlasıp, qasındaǵı basqa sózler menen birge pútin leksika - grammatikalıq birlikti bildiretuǵınlıǵın aytadı. Mısalı: jeti ólshep bir kesiw, eki ushlı, bir sózli, bir adım jerde, júzden jiyrik, mınnan tulpar, jeti júyresinen ótiw hám t.b.

Házirgi qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde basqa sanlarǵa qaraǵanda birden onǵa shekemgi sanaq sanlardıń kóbirek ushrasatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı.

Bir sanı derlik barlıq túrkiy tillerde de jiyi qollanatuǵın sóz. Buǵan onıń sanaw sistemasındaǵı eń birinshi san bolıwı, óziniń san mánisinen basqa da kóp mánilerdi ańlatıwa hám sonıń ushın da tilde basqa sanlarǵa qaraǵanda jiyi qollanıwı sebep bolsa kerek.

1. Quramında bir sanı bar pısıqlawısh xızmetinde kelgen frazeologizmler geyde hárekettiń tez boǵanın bildiredi. Mısalı: Bir degennen alma tústi (T.Qayıpbergenov). Erteń bir kún irkilmey qalaǵa kelip qaladı («Qırıq qız» dástanı).

2. Bir sanınıń gey bir frazeologizmlerde anıq kórinbeydi: Mine, sol sıyaqlı balasınıń xatın ata-ana bir jısap, jez samovardıń qasında balqıp chay ishıp otırdı. (Ó.Ayjanov). Kózinińizden bir-bir ushıp baratırsa, úyińizge aparıń. (T.Qayıpbergenov).

Bunnan basqa da pısıqlawısh xızmetinde keletuǵın frazeologizmlerde bir sanlıǵı ushırasadı. Máselen: bir dúnya - kóp, mol mánisinde, bir awızdan-birgelikte, bir adım jerde - jaqın jerde, bir judırıq siltegenshe - tezlik penen, bir shay shimde - az ǵana waqıtta, bir qasıq qanı qalǵansha - aqırına shekem (gúresiw) hám t.b.

Eki sanı pısıqlawısh xızmetinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde keńnen orın alǵan sóz. Óziniń bildiretuǵın mánilerinde qaray ol tómendegidey jaǵdaylarda ushırasadı.

1. Adamnıń jup múshelerine baylanıslı dizbeklerde ushırasadı. Mısalı: Ush jıl jolında eki kózi sarǵayıp, kútip otırdı-mısh. (T.Xalmuratov). Balanıń kózinen moshaqılap jas aǵıp eki iyninen dem alıp solqıldap jılap kiyatır. (N.Dáwqaraev).

2. Predmettiń yamasa qubısıtıń bir túrden basqa túrge aynlıp ketiwin biliredi: Al birazları úndemesten eki oylı bolıp múlgisip otır. (T.Qayıpbergenov). Jeńgejan Eshimbettiń aldında eki júzli bolaman ba? (A.Bekimbetov).

3. Az muǵdardı ańlatadı: Serkebaydıń basına aspan eki eli-aq qalǵanday seziledi. (T.Qayıpbergenov). Eki awızdıń birinde «balıq al» deyseń. (Ó.Ayjanov).

4. Frazelogiyalıq ótlesiwlerde eki sanı óziniń san mánisin joyıladı: Al Gúlsánem bolsa, eki bastan bos adam. (J.Aymurzaev).

Qaraqalpaq tiliniń pısıqlawısh xızmetinde ushırasatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń qramında úsh, altı, segiz, toǵız, on sanları az gezlesedi. Mısalı: Eger olay bolǵanda, adımın altı ashtırmay tóbesine jasın túsirer edim. (Á.Tájimuratov). Hal jaǵday sorasıwǵa endi ǵana múmkinshilik tuwıp, tórt kóz túwel bolıp bir-birine qarastı. (Ó.Ayjanov). Tún uyqısın tórt bólip qızlardan jasırınıp jazǵan xatınıń mazmunı da qısqa boldı. (J.Seytnazarov). Keshegidey bes beter azaǵa balıq tolıptı. (Jiyen jıraw).

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde júdá kóp qollanılatuǵın sanlardıń biri jeti sanın kórsetiwge boladı. Jeti sanınıń usınday keń qollanılıwın bir qansha tilshiler bul sannıń diniy túsiniqlerge baylanıslı bolıwınan dep kórsetedi. Jeti sanı kópshshilik túrkiy tillerde jıyınalaw sanlarınıń shegi. Jıyınalaw sanlarınıń jetige deyin jasalıwın bir qatar ilimpazlar eski waqıtta tek jetige shekem sanaw sistemasınıń bolıwınan dep túsindiredi. Solay etip, jeti sanı dáslepki waqıları túrkiy tillerde eń úlken sandı bildirgen. Sonlıqtan olar frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp, úlken, barlıq degen ulıwmalıq, kúsheytkishlik mánige iye. Mısalı: Jaǵasınan alıp jeti atasınan baslap sógip quwıp jiberdim. (A.Bekimbetov). Motor islegen sayın tórt dóńgelek jer qırtısın jeti bólip jerge kire basladı. (J.Aymurzaev). Jeti jurttan kelgen miymanı taǵı aylanıp keliwge qumar. (I.Yusupov). Frazelogiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı sanaq sanlar (kóbinese dara sanlar) orın alǵan. Olar ózleriniń san mánisin joytıp ulıwma kóp muǵdardı bildiretuǵın kúsheytkish sózlerge aylanǵan.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq hám qurılısı jaǵınan hár qıylı bolıwına qaramastan, olardıń jasalıwında ulıwma

nızamlılıqlardıń bar ekenligin belgili. Qálegen frazeologizm quramındaǵı tirek sóz frazeologizminiń payda bolıwına, qáliplesiwine tiykar boladı. Olardıń erkin sóz dizbegi túrindegi dáslepki mánisiniń waqıt ótiwi menen ózgeriwine baylanıslı awıspalı mánisi qáliplesedi. Olardıń tıp tiykarı, sebebi, belgili bir waqıyaları boladı. Hár bir halıqtıń dúnya tanıw mádeniyatı tariyxı usı tilde óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan da frazeologizmlerdiń payda bolıwın, qáliplesiwın, quramın tekserip, sebeplerin anıqlaw úlken áhmiyetke iye dep esaplaymız.

Sózlik quramında tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdey pútin mánini ańlatatuǵın bir neshe sózlerden quralǵan frazeologizmler de belgili orındı iyeleydi. Frazeologizmler - tilimizdiń bólinbes bir bólegi. Óziniń sırtqı kórinisi boyınsha, mánisiniń turaqlılıǵı jaǵınan ayrıqshalıqlarǵa iye.

Tilimizde kewilge qonımlı, kórkem, obrazlı, ekspressivlik boyawı kúshli frazeologizmler júdá kóplep ushırasadı. Tildiń bay ǵáziynesi dep esaplangan frazeologizmlerdi xalıq orınlı paydalanıp, naqıl-maqallar menen barabar joqarı bahalaydı. Hár bir tildiń ózine ılayıq

Frazeologizmler – tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında qáliplesken, jeke komponentler ózleriniń turaqlı ornına iye hám mánilik jaqtan obrazlı xarakteri basım bolǵan sóz dizbekleri, milliy qásiyeti, ásirese, onıń frazeologiyasınan anıq kórinedi.

B.G.Belinskiy frazeologizmlerdiń tildegi ornın joqarı bahalay otırıp: «Ásirlер dawamında xalıq tárepinen dóretilgen idiomalar tildiń haqıyqıy kelbetin, ózgeshe quramın, ájayıp baylıǵın quraydı»¹ - degen edi. Haqıyqatında da til arqalı qatnas processinde pikirimizdi tolıq ózine tán mánilik boyawları menen jetkeriwde frazeologizmler ayrıqsha rol atqaradı.

¹www.skopus.com. Шайкевич А.Я. *Введение в лингвистику*. М., Academia, 2005. Жирков Л.И. *Лингвистический словарь*. Изд. 2-е, доп. М., Моск. Ин-т востоковедения, 1946.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri, mine, usı kóz-qarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıqlarınıń ájayıp úlgileri jatır. Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kelip shıǵıwı erte dáwirde baslanadı.

Ulıwma frazeologiya tyurkologiyada jas tarawlardıń birinen esaplanadı, sebebi, onı sistemalı túrde úyreniw XX ásirdeń 40-50 – jıllarına kelip baslandı. Bunda **fraza** – tamamlanǵan oy-pikirdi bildirip, pikir alıswdıń birligi sıpatında xızmet etetuǵın eń kishkene sóylew birligi sıpatında izertlense, frazeologiya sóziniń mánisi boyınsha grek tilinen kirip kelgen bolıp, bizińshe «Qalıplesken ańlatıw usılı, sóylew todası» degen máni bildiredi. Onda til iliminiń turaqlı sóz dizbekleri izertlenedi yaki belgili bir tilge tán turaqlı sóz dizbekleriniń jıyınıtıǵı úyreniledi. Frazeologizmler óz gezeginde omonimiyalıq, sinonimiyalıq, antonimiyalıq ózgesheliklerge de iye boladı. Máselen, frazeologiyalıq omonimiyaga seslik dúzilisi, sırtqı kórinisi jaǵınan birdey, mánisi jaǵınan hár qıylı frazeologizmler. Mısalı: **bas-bas kóteriw- bas tigiw-bas suǵıw-qara bası-bas-ayaǵı kán-basına tiyiw-ózin basıw-bası birikpew.**

Sinonim frazeologizmlerge bir qıylı mánilerge iye bolǵan frazeologizmler kiredi. Mısalı: 1. Bes eneden belli-attan anıq - tayǵa tamǵa basqanday-soqırǵa tayaq uslatqanday. 2. Jelkesine shińgirik shabıw-janın alıw, janın kelige qamaw-dúnyaǵa shıqqanına pushayman jegiziw. 3. Miwi ashıw-bası qatıw.

Frazeologiyalıq - óziniń quramındaǵı sózlerdiń mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolǵan sóz dizbekleri. Olardıń mánileri kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi.

Hár qanday frazeologizmde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional - ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár halıqtıń milliy koloriti sawlelenedi. Mısallar: Janın kelige qamaw, kemesi qırǵa shıǵıw, shashbawın kóteriw, taqan shayısıw

hám t.b. Mısalı: Házir faktler tastıyqlandı dep akt dúzemen... dedi ol direktordıń janın kelige qamap. (O.Abdırahmanov). Frazelogizmler jay sózler menen sinonim bolıp keledi. Iyt ólgen jer-alıs: awzına qum quyıw-úndemew, ushpaga kanatı bolmaw-asıgıw. Qas penen kózdiń arasında-tez, at ústi-ústinen hám t.b. Bunday sinonimlik qatarlardagı frazeologizmlerde jay sózlerge salıstırǵanda kórkemlilik, obrazlılıq kúshlirek boladı. Mısalı: Jaltırat ókshendi! Quwıń bul pesti (I. Yusupov). Frazelogiliq sóz dizbekleriniń ózleri bir-birine sinonim bolıp ta kele beredi. Sonlıqtan da kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıwı mumkin: qas penen kózdiń arasında – kózdi ashıp jumǵansha - kiprik qaqqansha, awzı menen qus salıw – til menen oraq orıw; otı óre janbaw - bası pispew; salısı suwga ketiw - iyni túsiw.

Antonim frazeologizmler -qarama-qarsı mánilerge iye frazeologizmler. Mısalı: 1. Awzı gójedey qaynaw-awzına qatıq uyıtıw. 2. Em dári-iyt ırqın. 3. Sózinde turıw-tal shaynaw. 4. Tiygenge tiyip, tiymegenge kesek atıw-qoy awzınan shóp almaw.

Til iliminde frazeologizmler de aktiv, passiv sózlik quramlarday bolıp ózgerip otıradı. Máselen, gónergen frazeologiyalar haqqında sóz etkenimizde, olardıń bir waqıtları aktiv bolıp, tilde jedel qollanılganın, al házirgi dáwirde tilde qollanıwdan shıǵıp qalǵan frazeologizmlerdi túsinemiz. Máselen: Shaytan ázázzúldiń qurıǵınan aman bolsaq, bul oylasıǵımız biynátıyje bolıp shıǵa qoymas (K.Sultanov). Sonday- aq dozaq otı haram, perishteler salqın salıw, ózi ólimdar, malı patshalıq hám t.b.

Dialektlik frazeologizmler – olar belgili bir territoriyada jasawshı adamlardıń til ózgesheliklerinde anıq seziledi.

Qaraqalpaq tilinde tiykarınan eki dialekt bolıp, olar biri birinen kóbinese tek fonetikalıq jaqtan ǵana ózgeshelenedi, al leksikalıq hám grammatikalıq belgileri boyınsha olar arasındagı ayırmashılıqlar onsha kóp emes.

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda belgili bir territoriyanıń, regionnıń turmısın, sol jerdegi adamların soylew ózgesheligin bildiriw ushın qollanıladı.

Kórkem shıǵarmalarda dialektizmler jazıwshılardıń tilinde de, shıǵarmanıń qaharmanlarınıń tilinde de qollanıla beredi.

Jazıwshılar tilinde qollanılgan dialektizmler geyde kem-kemnen ádebiy tilge ótip ketiwi de múmkin.

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda orınlı jerinde tek personajları sıpatlaw ushın (olardıń qaysı jerden ekenligin kórsetiw ushın) solardıń tilinde ǵana beriliwi múmkin. Tilimizde, kórkem ádebiy shıǵarmamızda jergilikli kolorit ushın qollanılgan dialektlik frazeologizmlerdi ushıratıwımız múmkin. Mısalı: 1. Júregi qabızına sıymaw-júregi xanasına sıymaw. 2. Qolınan suwı tamǵan- qolınan óneri tamǵan. 3. Qıyqası túrshigiw- eti túrshigiw. Sonday-aq ishteyi tarılıw, esten taldırıw, shoqparın úyiriw hám t.b.

1.1. FRAZEOLOGIZMLERDİŇ BASLAWÍSH XÍZMETINDE KELIWI

Baslawısh qaysı sóz shaqabınan bolmasın, qanday máni ańlatpastan ol ataw sepliginde turadı. Ataw sepliginiń forması baslawıstıń ǵápte tiykarǵı ornın belgilewshi grammatikalıq kórsetkish. Baslawısh xızmetinde keletuǵın tiykarınan atlıqlar hám substantivlesken sóz shaqapları, almasıqlar. Sonday-aq, háreket atın bildiretuǵın feyil sózler de ǵápte baslawısh bolıp keledi.

Sintaksislik jaqtan tutas sóz dizbekleri ǵápte bir qospa aǵza boladı. Mısalı: Bilegi kúshli birdi jıǵadı, bilimi kúshli mıńdı jıǵadı.

Turaqlı sóz dizbekleri ǵápte bir qospa baslawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı: «*Awzı kúyiw*» frazeologizmi «*pánt jew, aldanıw*» degen mánilerin bildirip baslawısh xızmetinde keledi. Mısalı: *Awzı kúygenler* úrlep ishedı.

«*Ala jipti kesisiw*» frazeologizmi «**biri birine barısıp-kelispew, doslıqtı, aǵayınshılıktı qoyıw, qatnaspay jasaw**» degen mánilerin bildirip baslawısh xızmetinde keledi. Mısalı: *Birden ala jipti kesisiw* jaqsı emes. (A.Bekimbetov).

«*Gúdi buzár*» frazeologizmi «**oysız, istiń aqıbetin oylamaytuǵın**» degen mánilerin bildirip baslawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Bunnan *gúdi buzarlar* ólderdey qorqatuǵın edi. (Sh.Seytov).

«*Awzına kúshi jetpew*» frazeologizmi «**oysız, basqanın sırın saqlay almaytuǵın**» degen mánilerin bildirip baslawısh xızmetinde keledi. Mısalı: *Awzına kúshi jetpegen* ne demeydi? (A.Bekimbetov).

Frazeologizmler qaraqalpaq tilinde úlken orındı iyeleytuǵın ayrıqsha bir topar bolıp esaplanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tereń mánige iye bolıp, pikirdi anıq hám tásirli etip jetkeriwde qollanıladı. Ilimpaz E.Berdimuratov “Ulıwma til biliminde, sonıń ishinde qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbegin basqa sóz dizbeklerinen, sonday-aq erkin sóz dizbeginen ajıratuw, olar arasındaqı ayrıqshalıqlardı belgilew baslı máselelerdiń biri, frazeologiyanı tanıwdıń tiykarı bolıp esaplanadı” degen pikerdı bildiredi.¹

Frazeologizmler boyınsha izertlew jumısların alıp barǵan ilimpazlar E.Berdimuratov, J.Eshbaev, B.Yusupova hám t.b. miynetlerin atap ótsek boladı. B.Yusupova “Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramalı birlik ekenligi olardıń sintaksislik jaqtan da, ózgeshelikleriniń qospalı, quramalı bolatuǵının kórsetedi.²

Frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmetin anıqlawda gápte frazeologizmler bir máni bildiretuǵın bolǵanlıqtan gápte bir aǵza sıpatında keledi. Frazeologizmler gápte bir aǵza bolıp qollanıladı, sonlıqtan olar bir sorawǵa juwap beredi. Biz jazıwshı-shayırlarımızdıń shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология Нәкис, 1994, 130-бет.

² Yusupova B. Qaraqalpaq tili frazeologiyası. Tashkent, 2014, 120-бет.

baslawısh xızmetinde keliwin kórip ótpekshimiz. Máselen: Piyada kóp júrip harıǵan adamlarǵa uqsaydı, **ayaq alısları** oǵada áste. (M.Dáribaev). Ákesinen **gúder úzgenler** bir túrli boldı, al úmiti barlar jaǵın tayanıp qıyalǵa shumdı. (Sh.Seytov). Onıń ústine azǵana ashshılasıp, **kewil qalıspa** bolıptı. («Jetkenshek» gazetası). Joldas batroshkom! Pomni, **qan qızbalıq** payda bermeydi. (I.Yusupov). Bizıń jawıngerlerdiń kúshine tótepkı bere almaǵan **qoyan júrekler** bólek-bólek bolıp Shımbayǵa qarap jol tarttı. (A.Begimov). Istıń anıq pitejaqlıqqa keleyin dep turǵanında **tal shaynaǵanları** da boldı. (T.Qayıpbergenov). Keltirilgen mısallar arqalı fraeologizmlerdiń gápte baslawısh gáp aǵzası xızmetinde keliwin kóriwge boladı.

1.2. FRAZEOLOGIZMLERDIŃ BAYANLAWIŞ XIZMETINDE KELIWI

Bayanlawısh predikativlikti bildiretuǵın, gápti dúziwshi tiykarǵı bas aǵza. Bayanlawısh gáptiń tiykarǵı bas aǵzası bolǵanlıqtan gáptiń grammatikalıq kategoriyaları - bet, máhál, modallıq, kommunikativlik maqset bayanlawıshqa qarap anıqlanadı. Bayanlawısh gápte pikirdi bayanlaytuǵın bólegi. Bayanlawısh baslawıshtıń is-háreketin, kim, ne haqqında ekenligin, predmetti hám waqıya hádiyseniń belgisin bildiredi.

Bayanlawısh túrkiy tillerde gáptiń aqırında turadı hám baslawısh penen kelisiw jolı menen baylanıladı.

Gápte baslawısh tiykarǵı bas aǵza bolǵan menen de gápti dúziwde bayanlawısh ayrıqsha orın tutadı. Baslawısh tek temanı bildiredi, al sol tema haqqındaǵı háreket belgiler bayanlawısh arqalı beriledi. Bayanlawısh gáptiń tiykarǵı belgisi predikativlikti kórsetetuǵın eń zárúr bólek. Gápke tán bolǵan modallıq, waqıt, bet hám intonaciyalıq pútinlik bayanlawısh arqalı ǵana belgili boladı. Bayanlawıshtıń mánisi hám grammatikalıq forması onıń baslawısh penen qatnasına hám qanday sóz shaqabı arqalı bildiriliwine baylanıslı.

Bayanlawısh kóbine, feyil sóz shaqabı arqalı ańlatıladı. Feyiller predikativlik ózgeshelikti ózinde anıq kórsete aladı. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler feyil bayanlawıshlardan ónimli ushırasadı. Feyil óziniń leksika-grammatikalıq ózgesheligine qarap bayanlawısh xızmetinde qollanıwǵa júdá sáykes sóz shaqabı. Feyil bayanlawısh baslawıshtıń, yaǵnıy predmettiń is-háreketin bildiredi. Bayanlawısh xızmetinde keletuǵın hár bir feyil sózdiń ózine tán ózgesheligi bar. Máselen, «**Ada bolıw**» frazeologizmi «**joq bolıw, tamamlanıw, tawsılıw, pitiw**» degen mánilerdi bildiredi, bul frazaǵa «edi» tolıqsız feyili dizbeklesip gápte qollanılganda feyil bayanlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Ol górinde jatıp sizlerdiń kelgenińizdi, kewil bildirgenińizdi sezgende kewlindegi barlıq ármanı *ada bolar edi* (A.Bekimbetov).

«**Aqıldan sasıw**» frazeologizmi «**huwshı, sanası bolmaw, ózin-ózi meńgere almaw**» mánilerin bildiredi. Gápte qollanılganda háreket mánisin bildirgenlikten bayanlawısh xızmetinde keledi. Mısalı:

Qızdı kórgenlerdiń kewli tastı,

Neshsheleri *aqıldan sasti*,

At oynatıp bálent-báske,

Úsh mezgil joldan astı. («Bozuǵlan» dástanı).

«**Awzına bek bolıw**» frazeologizmi «**saldamlı bolıw, sırın ayta bermew, sóylemew**» degen mánilerin bildirip bayanlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: **Awzına bekkem bolagór**, Jumagúl, óytpese jaman bolıwı múmkin. (T.Qayıpbergenov).

«**Nırqqa sıymaw**» frazeologizmi «**jónsizlik, ersi is islew**» degen mánilerin bildiredi hám «ersi is islew, jónsizlik» degen mánilerin bildirip bayanlawısh xızmetinde keledi. Mısalı:

Batır ańqaw, yarım júdá nadansań,

Hár bir isiń hesh bir **nırqqa sıymaydı**. («Máspatsha» dástanı).

Atawısh bayanlawıshlar feyilden basqa sóz shaqapları arqalı bildiriledi. Gáp quramında kelgen frazeologizmler bayanlawısh xızmetinde kelgende gáptiń

sońında kelip qollanıladı. Máselen, bayanlawıshlap kelbetliklerden de boladı. Bunday jaǵdayda kelbetlik predmettiń belgisin bildiretuǵın bolǵanlıqtan kelbetlikten bolǵan bayanlawıshlar predmettiń predikativ belgisin bildiredi. Máselen, «Gúlala gúl bolıw» frazeologizmleri «**baxıtlı bolıw, istiń tabıshı bolıwı**» degen mánilerdi bildirip bayanlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Onıń ber jaǵında baspashı ámekiler buringı saltanatın qaytarıp berse, *gúlala gúl*. (Ш.Сейтов). Házir balam **kózimnen bir-bir uship otır**. (K.Sultanov).

Frazeologizmi bayanlawısh xızmetinde keliwine bunnan basqa da mısallar menen tolıqtıra beriwge boladı.

II BAP. GÁPTIŇ EKinSHI DÁREJELI AǴZASÍ XÍZMETINDE KELGEN FRAZEOLoGIZMLERDIŇ ÓZGESHELIKLERI

GáptiŇ ekinshi dárejeli aǵzaları gáptiŇ mazmunın tolıqtırıp, keńeytip keledi. Olar gápte birer aǵzaǵa, kóbinese bas aǵzalarǵa qatnaslı bolıp keledi. GáptiŇ quramında kelip ekinshi dárejeli aǵzalarıń xızmetin atqarıp keletuǵın frazeologizmlerdiŇ kópshiligi pısıqlawısh, anıqlawısh wazıypasında qollanıladı.

2.1. FRAZEOLoGIZMLERDIŇ TOLÍQLAWÍSh XÍZMETINDE KELIWI

Ekinshi dárejeli aǵzalarıń biri-tolıqlawısh. Tolıqlawısh gáp ishinde háreketke baylanıslı predmetti bildiredi. Ózi baylanıslı bolǵan sóz benen basqarıw usılında baylanıladı. Gáp ishinde tiykarınan bayanlawısh penen baylanıslı boladı.

Tolıqlawısh-bayanlawıshtı zatlıq mánide túsindirip, is-háreketiŇ obyektin bildiretuǵın gáptiŇ ekinshi dárejeli aǵzası. Mısalı: Men dostımdı apası menen kórdim. Mısaldaǵı dostımdı, apası menen predmetti, yaǵnıy háreketiŇ obyektin kórsetedi.

Tolıqlawıshlar qandayda bir seplik jalǵawında turadı. (ataw, yielik seplikten basqa) hám sol sepliklerdiŇ sorawlarına juwap beredi. Sonday-aq, tolıqlawıshlap kómekshi sózler (tirkewishler) menen keledi. Bunday jaǵdayda kim menen? ne menen? kim haqqında? ne haqqında? sorawlarına juwap beredi.

Tolıqlawıshlar gáp ishinde ózi baylanıslı bolǵan sózge baǵınıp baylanıladı. Bul sóz kópshilik jaǵdayda feyil sóz boladı da, al ayırım jaǵdaylarda atlıq, kelbetlik, ráwısh te bolıwı múmkin.

«**Aq kókirek, aq kewil**» frazeologizmleri «**biymálel, ashıq, peyli keń, durıs**» degen mánilerdi bildirip tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Balam, seniń bul *aq kewlińe* ırızıman. (Ertekten).

«**Bası meń-zeń bolıw**» frazeologizmi «**miyi aylanıw, bası awırıw**» degen mánilerdi bildirip tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Oyanıp uyqım qandı-aw

dep qıyalına keltirgeni menen *bası meń-zeń bolǵanın* qoymadı. (T.Qayıpbergenov).

«**Bas iyiw**» frazeologizmi «**baǵınıwshılıq, ǵárezli bolıw**» degen mánilerdi bildirip tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Olar baylarǵa, mollalarǵa, barlıq húkimlerge qol qawsırıp, qullıq etip, *bas iyiwden* bas tarttı. (A.Bekimbetov).

«**Bir oq penen eki qoyan atıw**» frazeologizmi «**eki jumıstı birden pitkeriw, bir zattan eki payda kóriw**» degen mánilerdi bildirip tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: **Bir oq penen eki qoyanda atqanıdı** kórmeyseń be? (I. Yusupov).

«**Jerge qarıs kiriw**» frazeologizmi «**uyalıw, qattı qısımıw**» degen mánilerdi bildirip tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Esiterin esitse de, *jerge qarıs kirgenin* sezdirgen joq. (Ó.Ayjanov).

Kózge ısıq Kegeyliniń jaǵısı,

Tuwıp- ósip, shańda oynaǵan jerim.

Muzam menen tal astında tabısıp,

Tuńǵısh muxabbattı jırlaǵan jerim. (I. Yusupov «Búlbil uyası»).

2.2. FRAZELOGIZMLERDİŇ ANÍQLAWÍSH XÍZMETINDE KELIWI

Anıqlawısh predmettiń belgisin bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵza. Sonlıqtan anıqlawısh predmet mánisin bildiretuǵın gáp aǵzalarınıń (baslawısh, tolıqlawısh, atawısh, bayanlawısh) hár qıylı belgilerin anıqlap keledi. Tolıqlawısh hám pısıqlawıshlar bayanlawıshqa baylanıslı bolıp kelse, anıqlawıshlar qaysı aǵzanı anıqlasa sol aǵzanıń aldında turadı. Onıń keyninde anıqlaytuǵın sózi bolıwı tiyisli. Eger onday *edi* bolmasa anıqlawısh bola almaydı, yaǵnıy anıqlawıshlap predmet mánisin bildiretuǵın sózlerdi anıqlap kelip qanday? qaysı? neshinshi? kimniń? neniń? qashanǵı? qayjepdegi? sorawlarına juwap beredi, sonlıqtan frazeologizmlerdiń anıqlawısh xızmetinde keliwi ónimli.

«*Basinan ótiw*», «*kózi kórgen*» frazeologizmleri «**kórip bilgenleri, jaqsılıq hám jamanlıqlardı kóriw, basinan keshken**» degen mánilerdi bildirip anıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Odaǵay shıqqan adamnıń talayın kórdim,- dep *basinan ótken, kózi kórgen* isti aytıp, ózin tariyx gúwası etip bir qoydı. (Ó.Ayjanov).

«*Baxtı qara*» frazeologizmi «**isi kelispew, baxıtsızlıq, jaman islerge jolıǵıw**» degen mánilerdi bildirip adamnıń belgisin, hal jaǵdayın, halatın anıqlap keledi. Mısalı:

Baxtı qara ánjim keldi keynińnen,

Qayda bolsań mundaman dep saza ber. («Sháryar» dástanı).

«*Betinen qanı tamıw*» frazeologizmi «**sulıwlıq, jas, shıraylı bolıp kóriniw**» degen mánilerdi bildirip anıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Hásem kiyingen, *betinen qanı tamıp turǵan* sawdager adamlardıń ishi-bawırına kirip, zatların maqtap tur. (O.Bekbawlov).

«*Bir tutam*» frazeologizmi «**kelte bolıw, qısqa**» degen mánilerdi bildirip tolıqlawısh xızmetinde keledi. Mısalı: Jumıs balalap, **bir tutam** kún jetpeytuǵın boldı. (K.Sultanov).

2.3. FRAZEOLOGIZMLERDİŇ PÍSÍQLAWÍSH XÍZMETINDE KELIWI

Pısıqlawısh-gáptegi atqaratuǵın xızmetine qaray gáptiń ekinshi dárejeli aǵzalarına kiretuǵın sintaksislik kategoriya. Pısıqlawısh kategoriyası házirgi qaraqalpaq tilinde M.Dáwletovtıń «Qaraqalpaq tilinde pısıqlawısh kategoriyası» degen miynetinde (Hókis, 1982) arawlı túrde izertlegen. Bul miynette pısıqlawısh hám onıń túrleri, sintaksislik ózgeshelikleri, gáptegi orın tártibi haqqında sóz etiledi.

Pısıqlawısh gáptiń ekinshi dárejeli aǵzası bolıp is-hárekettiń orınlanıw jaǵdayların isleniw usılın hám soǵan baylanıslı orın, waqıt, sebep, maqset, shárt,

muğdar, dárejesin kórsetedi. Demek, pısıqlawısh is-hárekettiń birer belgisin bildiretuğın gáp aғzası. Sonlıqtan pısıqlawısh gáp ishinde bayanlawısh aғzaǵa baylanıslı boladı, onı túsindiriwin aғza xızmetin atqaradı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń pısıqlawısh xızmetinde keliw jaǵdayları kóplep ushırasadı. Til faktlerinen pısıqlawısh mánili frazeologizmler kópshilik jaǵdaylarda sáykes keletuǵınlıǵın bayqawǵa boladı. Ondaı frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń kópshiligi óz ara bir-biri menen sinonimles bolıp keledi. Ásirese, sını rawishiniń frazeologiyalıq túrleri tilde oǵada kóp.

Pısıqlawısh xızmetinde kelgen frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń sınılıq mánide keliwi. Olardıń kópshiligi is-hárekettiń qalay islengenin sapasın bildiretuiwǵın rawishlerden boladı.

... *berse qolınan, bermese jolınan* atqa óńgerip ketkenleri bul esapta joq. (Sh.Seytov) «Oǵan túsinemem,» - dedi Dáweke *qas qaqpastan* (Sh.Seytov). *Bir degende* sen bezseń bunıń basshı adamǵa miyasar emes, bir miniń usı (Ó.Ayjanov).

Áyle-páyle degende,

Mártlerdiń mingen atları,

Neshshe tawdan asadı («Er-Ziywar»)

Bul joqarıda keltirilgen mısallarda berse qolınan, bermese jolınan, qas qaqpastan, bir degende, áyle-páyle degenshe degen rawish mánili frazeologizmler is-hárekettiń qalay islengenin, sapasın kórkem obrazlı túrde sıpatlap tur. Bunday frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmeti boyınsha waqıtlıq máni bildirip kelgenleriniń ayırımlarına toqtap ótemiz. Máselen, «tez» rawishi mánisindegi frazeologizmler tolıǵı menen sinonimles variantlardan ibarat:

Sayım úyden shıǵıp namazshamnıń kóleńkesindey, *demniń arasında* kózden ǵayıp boldı. (A.Begimov).

Ol óziniń qúdiretli kúshine, sımbatına qaramastan *bir zamattıń ishinde* ábden sharshap boldırıp qaldı. (A.Bekimbetov).

Háp zamatta, Saliymanı ertip aldına keldi. (K.Sultanov).

Atına qamshı basıp, *qas penen kózdiń arasında*, bunnan sál burın bar bolǵan Jamal sot jasamaǵanday joq bolıp ketti. (Sh.Seytov).

Áne-mine degenshe

Jeti qırdan asadı. («Bozuǵlan»)

Há demey vagon bosap qaldı. (A.Orazov)

Elmurat *aytıp awzın jawmay-aq* eki qolı bilegine shekem qara mayǵa sıǵasıp Gúlsánem kirip keldi. (J.Aymurzaev).

Jiyemurat penen Dármanbay onıń kepshikti *kózdi ashıp jumǵansha* toltırıp, úyip atırǵan shaqqan qıymılına qarap tur. (T.Qayıpbergenov).

Bir zamanda pútkil álem ózgergendey boldı (A.Orazov).

«*Birden*», «*tosattan*» mánisindegi ráwish mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleri gáptiń quramında pısıqlawıshlıq xızmette kelip, hár túrli mánilik boyawlarda qollanıladı.

Ishi maylı ǵarrı sıyırlardan *bas salıp* úshew ara birewden soyıp atır. (K.Sultanov). Qolın bir-eki shayadı da bes-altı adam *japa-tarqamay* bir tabaqqa qol saladı. (Á.Qarlıbaev).

«*Zorǵa*» mánisindegi jumsalatuǵın frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi:

Suwıq suwdan tiksinipturmastan kindiginen asqan suwda hár baspaqtı bir urıp, *óldim azarda* sırtqa aydap shıqtı (T.Qayıpbergenov). Ash-áptada bolıp, qarıw jaraǵın arqalap, *óldim taldım* degende bir qalaǵa jetti (Qaraqalpaq xalıq ertekleri).

«*Ústirtin*», «*kútpegende*» mánilerinde jumsalatuǵın frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi:

Sebebi usı awılda qol ushı talap etip júrgen onıń minezine, kishi peyilligine qarap hámme sıylaydı eken. (T.Qayıpbergenov).

İrasın aytıw kerek, onıń *oyda joqta* basınan tutalaǵı tutqan (Ó.Ayjanov).

Bulardan basqa da is-hárekettiń hár qıylı hal jaǵdayı mánisin bildiretuǵın bir qansha frazeologiyalıq sóz dizbekleri de sın pısıqlawısh xızmetinde keledi: ... Xoja oǵan *kóz astınan* bir qaraǵan edi (T.Qayıpbergenov). Ol *jan-táni menen* sabaq ótip otırıp klass esiginiń ashılǵanın da sezbeı qaldı. (K.Sultanov).

Tilimizde waqıtlıq mánini bildiriwshi frazeologizmler pısıqlawısh gáp aǵzası xızmetinde kelip ónimli qollanıladı. Olar is-hárekettiń isleniw waqıtın bildirip keledi, sonıń menen birge hár qıylı mezgildi, waqıtı is-háreketke sáykeslep obrazlılıq penen kúshli emocionallıq, ekpressivlik boyaw arqalı bizge sıpatlap kórsetedi. Máselen:

Ashıw ústinde abaylamaǵan edi, jańa sezip bası shayqadı, *jeti túnde* ashıw qıstı (Ó.Ayjanov). Kún batıp *qas qarayǵan* waqıtta kúndizgi smenadaǵılar jumıstan bosap, jatatuǵın jaylar quwıstı. (N.Dáwqaraev).

Ómir boyı úlken adamnıń esigin ashqan usı (Ó.Ayjanov)

Tilimdi alsań *abıray barda* tezden qash,

Jan-táninde, bas-ózinde turǵanda. («Bozuǵlan»)

Aytar sózin Aydosqa

Kúnnen burın biledi. (Berdaq).

Aydıń kúni amanlıǵında, kóp qabasannıń ishinde «jalǵız úyli qańǵıma qazayaqlı» atanǵan sorlı edi. (N.Dáwqaraev).

Frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi is-hárekettiń ornın bildirip kelgeninde anıq kórinedi.

Orın pısıqlawısh is-hárekettiń bolatuǵın ornın yamasa baǵdarın kórsetip qayda, qay jerde degen sorawlarǵa juwap beredi. Orın ráwishi xızmetinde keletuǵın frazeologizmler de is-hárekettiń bolatuǵın ornın,

bağdarın bildirip keledi. Bulardıń mánilik jaqtan ózgesheligi olardaǵı astarlı máni, obrazlılıq, kórkemlilik, emocionalılıq, ekspressivlik boyawınıń kúshlilikinde. Bul ózgeshelikti tómendegi kórkem shıǵarmalardan alınǵan mısallarda anıq kóriwge boladı.

Qaris jerde otırıp barıwǵa jaramaysız. (Ó.Ayjanov).

Asqar onıń mashinasın *kóz ushna* shekem gúzetip qaldı. (A.Bekimbetov).

Qaraqalpaq tilindegi waqıt, orın pısıqlawısh mánisindegi frazeologizmler sın mánisindegi frazeologizmlerge usap óz ara sinonimles bolmaydı da, olar is-hárekettiń hár qıylı waqıtlıq orınlıq beligilerin bilidiredi. Usı pısıqlawısh xızmetindegi frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń óziine tán bir belgisi olardıń quramındaǵı sózlerdiń barlıǵı derlik atawıshlardan ibarat boladı. Tek ayırım jaǵdaylarda ǵana sol sóz dizbekleriniń quramı úsh, tórt hám onnan da kóp komponentlerden ibarat bolsa, sonıń menen birewi, ya ekewi feyillerden bolıwı múmkin.

Pısıqlawıshlar mánilik ózgesheligine qaray: waqıt, orın, sın, muǵdar, dáreje, sebep, maqset, shárt, qarsılas pısıqlawıshlar bolıp bólinedi. Olardıń kópshiligi frazeologiyalıq mánidegi dizbekler menen bildiriledi. Máselen: **orın pısıqlawıshlar** is-hárekettiń ornın, shıqqan ornın, baǵıtın bildiredi. Orın pısıqlawıshlar qayda? qayerde? qayaqqa, qaydan, qayaqtan sorawlarına juwap beredi. Orın pısıqlawıshlar jeke sóz hám sóz dizbekleri arqalı bildirilip hár qıylı sóz shaqaplarınan boladı.

1. Ráwishlerden: Ishten ya sırttan adam kórinbeydi.

2. Keńislik sepliktegi atlıqlardan. Arqa-batıstan esken samal betińdi qaratpaydı. Balalar awılǵa jetiwge asıǵıstı. Kóshelerde háreket baslanǵanı qashshan.

3. Izafetlik konstrukciyalar: Búgin universitet mádeniyat sarayında koncert boladı.

4. Sonday-aq atlıqlar menen bet, jaq, tárep, astı, ústi, ishi sózleriniń dizbeklesiwi arqalı da pısıqlawıshlar orın mánisin bildiredi. Tirkewishler atlıq penen dizbeklesip kelip pısıqlawısh boladı. Mısalı: Awılǵa qaray mashina zıtqıp kiyatır hám t.b. Frazelogizmlerdiń orın pısıqlawısh xızmetinde kelgenleri waqıt hám sın pısıqlawısh xızmetinde kelgenlerindey ónimli emes. Mısalı: **Jeter jerde** el joq (N.Dáwqaraev). **Kóz ushında** duman kórindi (Ó.Ayjanov). **Kóz jeter jerde** kók suwdan basqa hesh nárese kórinbeydi (O.Bekbawliev).

Waqıt pısıqlawısh. waqıt pısıqlawıshı is-hárekettiń isleniw waqtın waqıtlıq mánisin bildirip qashan? qay waqıtta? qashannan beri? degen sorawlarǵa juwap beredi. Waqıt ráwishler, atawısh sóz dizbekleri, sanlıq, almasıq, hal feyil, kelbetlik feyiller waqıt pısıqlawısh xızmetin atqarıp frazeologiyalıq dizbeklerden boladı. Mısalı: Ol óziniń qúdiretli kúshine, simbatına qaramastan *bir zamattıń* ishinde ábden sharshap boldırıp qaldı. (A.Bekimbetov). *Kózdi ashıp jumǵansha* jańaǵı adam kózden ğayıp boldı. Jańabay Tazagúl degen boy jetip otırǵan qarındası menen qartayǵan kempirin alıp óz aldına *tútin tútetkeli*, irasında da, bay jaylawlardaǵı malların tıqsırmalawı menen hálek. (Sh.Seytov).

Sın pısıqlawısh. Is-hárekettiń sın, sapasın, qalay islengenligin bildirip qalay? qáytıp? qalayınsha degen sorawlarǵa juwap beredi. Sın pısıqlawısh is-hárekettiń sapasın hám isleniw usılın bildirip keledi. Sın ráwishlerden, hal feyiden, kelbetlik feyil, kelbetlik, atlıq, eliklewish sózlerden hám sóz dizbeklerinen boladı. Mısalı: Men sol ushın keldim! – dedi qádirbay *beti bilsh etpey* bozarıp. (A.Bekimbetov). Áy jaman, shappattay qatıńǵa *betinnen aldırıp* qazıqtay qaqayıp ne qılıp tursań! (T.Qayıpbergenov). ... kim súyinshi sorap keler eken dep *ayday jolǵa qarap* júre berdi («Shár`yar» dástanı). Bala da bulardıń sózlerin *túsigine deyin túsirmey* tınlap otıra beredi. («Qaraqalpaq xalıq ertekleri»). Bul waqıyanı

kórgen awıl adamları, bala-shag`a *uli-shuw da qim-quwit qorqısıp*, túyege kesek jawdırıp quwa basladı. (Á.Shamuratov). ...awılda ne jańalıq bolǵanınıń uńqıl-shuńqılına shekem qaldırmay, tez-tez sóylep berdi. (T.Qayıpbergenov). Sarı uwayımǵa berilip kiyatırǵan Qámekbay **túyeden postın taslaǵanday** atınan tústi. (J.Aymurzaev).

Sebeb pısıqlawısh. Is-hárekettiń isleniw yaqi islenbew sebebin bildiretuǵın pısıqlawıshlar sebep pısıqlawısh delinedi. Sorawları: nege? ne sebepten? ne sebepli? ne ushın? nelikten? degen sorawlarǵa juwap beredi. Shıǵıs sepligindegi atawısh, kelbetlik feyil, hal feyillerden, atawısh sózler menen tirkewishler hám kómekshi atawıshlardan dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: ...zaqqı bolǵanlar qarsılasıwǵa *júrek ete almay*, tóbesin kóriwden zıp berdi. (K.Sultanov).

Maqset pısıqlawısh. Is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın pısıqlawıshlar maqset pısıqlawısh delinedi.

Maqset pısıqlawısh: nege? ne qılıwǵa? ne ushın? kim ushın? qanday maqset pene? degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Agronom bolǵannan keyin de iske kesent keltirip, *jumustuń kózin bilmeydi dep* nege ornınan bosattırıwdı óz waqtında oylamadım? (X.Seytov).

Shárt pısıqlawısh. Is-hárekettiń isleniw yaqi islenbew shártin bildiredi. Sorawları: ne qılsa? ne qılǵanda? qáytkende? ne qılmay kóbinese shárt meyil hám shárt meyil toplamınan boladı. Mısalı: Eger birew menen shatasa qoysa *kegirdegine suw ketkenshe* aytıadı. Olardı *tuqım qurt etpey* qaytpayman. («Qaraqalpaq xalıq ertekleri»). Ayshaguldıń aǵası bul sózdi maqul tawıp, qızınıń *baxtıń baylamasa*, men ırzaman. (A.Bekimbetov).

Qarsılas pısıqlawıshlar. Is-hárekettegi qaram-qarsılıqtı bildiredi. Qarsılas pısıqlawıshlar ne qılsa da? ne qılǵan menen? ne qılmasa? ne

qılǵanına qaramastan? hám t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Orazgúl jeńgey sır bermeyin degen menen prezentleriniń sezgenin bildi. Gúlim bul násiyatqa qarsı sóz aytpaǵan menen dalaǵa shıqpadı. Ámet úyinde erke bolıwına qaramastan mektepte onday minezi joq. (K.Sultanov).

Frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde kelgenleri bir-biri menen sinonimlik qatnasta bolıp keledi.

Frazeologiyalıq sinonimler basqa sózlerden emocionallıq, ekpressivlik boyawı menen ózgeshelenedi. Olar basqa sózlerdiń ekvivalenti retinde stillik maqsette qollanıladı.

S.T.Nawrızbaeva bir-birine jaqın mánilerdi ańlatatuǵın hám leksika-grammatikalıq dúzilisi, semantikalıq, stilistikalıq boyawları menen ajırılıp turatuǵın birliklerdi sinonim frazeologizmler dep ataydı¹.

Sinonim frazeologimzler qanday jaqınlıq máni bolsa da, kórkem shıǵarmalarda yaki awızeki sóylewde biriniń ornına birin almasırap qoya beriwge bolmaydı. Bunda olardıń stilistikalıq qollanıw ózgesheligine itibar beriw kerek.

Frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde kelgenleriniń sinonimlik mánilerine qaray bir neshe túrlerge bólip úyreniwimizge boladı.

Is-hárekettiń tezligine, shaqqanlıǵına baylanıslı aytılatuǵın ráwish mánili frazeologizmler: Sayım úyden shıǵıp namazshamniń kóleńkesindey *demniń arasında* ǵayıp boldı. (A.Begimov). *Kózdi ashıp jumǵansha* hámme zım ǵayıp tarqadı. (T.Qayıpbergenov). Elmurat aytıp *awzın jıymay-aq* eki qolı bilegine shekem qara mayǵa sıǵasıp Gúlsánem kirip keldi. (J.Aymurzaev) *Háp zamatta* Saliymanı ertip sklad aldına keldi. (K.Sultanov).

¹ Nawrızbaeva. S.T. Frazeologicheskie edinitsı v karakalpaksko-russkom slovare. Tashkent, 1972.

Kóse oǵan shekem baǵana alıp kelip paxtaların *qas penen kózdiń arasında* qanarǵa tıqtı. (Ó.Xojaniyazov) Usı *sóz shıǵıwdan* xızmetker de zıp berdi. (K.Sultanov). Ol óziniń qúdiretli kúshine, sımbatına qaramastan *bir zamatıń ishinde* ábden sharshap boldırıp qaldı. (A.Bekimbetov). Nurjamal perzenti ushın otqa túsip, Esengeldiniń hár gápin ishten maqullap, *ayaq-ayaǵına tiymey* qazan-tabaqtıń arasında jeńil qıymıldap júr. (K.Sultanov). Bayraqlardıń túrleri **kózdi ashıp jumǵansha** ózgerip turdı. («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası). Kishkene eki ilaq **xannan xabarsız** diń-diń sekirip júr. (S.Saliev). Aradaǵı tım-tırıslıq **bir kese shay ishimgе** sozıldı. (T.Qayıpbergenov). Waqıt **et pisirimge** aynaldı (Ó.Ayjanov). Men izinen **qaris boyı** qalmadım (J.Saparov). Qara suw **qara kórim jerge** aparadı. (qaraqalpaq xalıq naqılı). **Kóz jeter jerde** siyrek ósip turǵan mayda shóplerden basqa heshnárse joq. (O.Bekbawliev). Ol **qas qarayǵanda** teńizden keldi. **Kózimniń tirisinde** oǵan qırıq jıllıq tájiriybemdi bereyin (Ó.Ayjanov).

Mine, bul mısallardaǵı demniń arasında, kózdi ashıp jumǵansha, aytıp awzın jıymay-aq, háp zamatta, há demey, qas penen kózdiń arasında, sóz shıǵıwdan, bir zamanniń ishinde, ayaq-ayaǵına tiymey degen ráwishler sintaksislik xızmeti jaǵınan pısıqlawısh bolıp kelgen. Gápte qollanıǵan frazeologizmler tez, birden degen mánini bildirip bir-birine sinonim bolıp qollanıladı.

Bunnan basqa da tez degen mánini bildiretuǵın qaraqalpaq tilinde áne-mine degenshe, saqal sıypaǵansha, mushtan burın, bir degende, kirpik qaqqansha, qas qaǵımda, bir judırıq siltegenshe sıyaqlı sinonimlerdi ushratamız. Biraq mánilik jaqtan qansha jaqın bolǵanı menen sinonim

frazeologizmler bir-birine mánilik, stillik, ekspressivlik-emocionallıq boyawları menen ózgeshelenip turadı. Sonlıqtan da, hár bir tildiń sózlik quramında sinonimler, sonıń ishinde frazeologiyalıq sinonimler úlken áhmiyetke iye.

Frazeologiyalıq-óziniń quramındaǵı sózlerdiń mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolǵan sóz dizbekleri. Olardıń mánileri kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi.

Hár qanday frazeologizmde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocionaó-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy koloriti sáwlelenedi. Mısallar: Janın kelige qamaw, kemesi qırǵa shıǵıw, shashbawın kóteriw, taqan shayısıw hám t.b. Mısalı: Házir faktler tastıyqlandı dep akt dúzemen... dedi ol direktordıń *janın kelige qamap*. (O.Abdirahmanov).

Frazeologizmler jay sózler menen sinonim bolıp keledi. Iyt ólgen jer-alıs: awzına qum quyıw - úndemew, ushpaǵa qanatı bolmaw - asıǵıw. Qas penen kózdiń arasında – tez hám t.b. Bunday sinonimlik qatarlardaǵı frazeologizmlerde jay sózlerge salıstırǵanda kórkemlilik, obrazlılıq kúshlirek boladı. Mısalı: Jaltırat ókshendi! Quwıń bul pesti (I.Yusupov).

Frazeologiliq sóz dizbekleriniń ózleri bir-birine sinonim bolıp kele beredi. Sonlıqtan da kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıwı mumkin: qas penen kózdiń arasında – kózdi ashıp jumǵansha - kiprik qaqqansha, awzı menen qus salıw –til menen oraq orıw: otı óre janbaw - bası pispew: salısı suwǵa ketiw - iyni túsiw hám t.b.

Óz-ara sinonim bolǵan frazeologizmler biri birinen stillik jaqtan ajıralıp turadı: *Seniń jigitlerin qurı qol, eki qolın murnına suǵıp* kiyatır (K.Irmanov). Soń búgin isleyjaq bolıp otırǵan barlıq jumıslarıma *qoldı*, biraq *siltedim*. (S.Jumaǵulov).

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ayırım toparları sanlıq sózler menen qollanıladı. Bul sózlerdiń tirek xızmetinde keliwi xalqımızdıń áyyemgi dáwirdegi sana sezimi, úrp ádeti menen baylanıslı. Qaraqalpaq til biliminde A.Bekbergenov frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde sanlıqlar atlı ilimiy maqalasında frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki san mánisinen uzaqlasıp, qasındaǵı basqa sózler menen birge pútin leksika - grammatikalıq birlikti bildiretuǵınlıǵın aytadı. Mısalı: *jeti ólshep bir kesiw, eki ushlı, bir sózli, bir adım jerde, júzden jiyrik, mınnan tulpar hám t.b.*

Házirgi qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde basqa sanlarǵa qaraǵanda birden onǵa shekemgi sanaq sanlardıń kóbirek ushrasatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Mısalı: *Aydıń on besı qarańǵı bolsa, on besı jaqtı*. (J.Aymurzaev). Bul nárse Sıdıqqa *bes eneden belli*. (Sh.Seytov). Sol aqsham baydıń túsine marhum burınǵıdan *bes beter* ábeshiy bolıp endi. (Sh.Seytov). Er azamat *ǵoy!*-dedi ishinen, *-bes kúnlık* bolsa, búytpes edi. (K.Sultanov). Endi barlıq zil, *bir ayaǵı górdede, bir ayaǵı jerde* turǵan usı ǵarrınıń seksen jıldıń segbirin tartqan eńsesine miniwi kerek. (Sh.Seytov).

Bir sanı tek ǵana qaraqalpaq tili emes, sonday - aq barlıq túrkiy tillerde de jiyi qollanatuǵın sóz. Buǵan onıń sanaw sistemasındaǵı eń birinshi san bolıwı, óziniń san mánisinen basqa da kóp mánilerdi ańlatıwa hám sonıń ushın da tilde basqa sanlarǵa qaraǵanda jiyi qollanıwı sebep bolǵan.

a) Quramında **bir** sanlıǵı bar pısıqlawısh mánili frazeologizmler geyde hárekettiń tez boǵanın bildiredi. Mısalı: Bir egede adamlardı tereń ertlep ıǵa almaysań (Ó.Ayjanov). **Bir degennen** alma tústi. (T.Qayıpbergenov). Erteń **bir kún** irkilmey qala aldına keldi. (K.Sultanov).

b) Bir sanınıń gey bir frazeologizmlerde anıq kórinbeydi: mine, sol sıyaqlı balasınıń xatın ata-ana bir jasap jez samovardıń qasında balqıp shay ishıp otırdı. (Ó.Ayjanov). Kózinińizden bir-bir ushıp baratırsa, úyińizge aparıń. (T.Qayıpbergenov).

Bunnan basqa da pısıqlawısh mánili frazeologizmlerde bir sanlıǵı ushırasadı. Máselen: bir dúnya - kóp, mol mánisinde, bir awızdan-birgelikte, bir adım jerde - jaqın jerde, bir judırıq siltegenshe - tezlik penen, bir shay shimde - az ǵana waqıtta, bir qasıq qanı qalǵansha - aqırına shekem (gúresiw) hám t.b. Mısallar: Nurqızarın bolǵan islerdiń hámмесin **bir-bir bayan etip** beredi (ertekten). Keleshekte **bir búyirlep** ketpewi ushın hár urıwdıń atınan da ant jazasız. (T.Qayıpbergenov).

Bársheni **bir kózde kórgen**,

Jeti ıqlımǵa xan bolǵan,

Xan Darapsha ol ótti. («Sharyar» dástanı).

Biraq meniń qoy baǵıwda miynetim bar ǵoy, bul onı da esapqa almaydı, **bir kóylek burın tozdırǵannıń** sózine qulaq aspaydı. (Ó.Xojaniyazov). Olar ózleri qanday adamlar, **bir sıyrdan eki teri alajaq** pa?!- dedi de esikke qaray umtıldı. (X.Seytov). Báriniń de **bir tapqanı bir tapqanına jetken** joq. (K.Sultanov).

Eki sanı ráwısh mánili frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde keńnen orın alǵan sóz. Óziniń bildiretuǵın mánilerinde qaray ol tómendegidey jaǵdaylarda ushırasadı.

a) Adamniń jup múshelerine baylanıslı dizbeklerde ushırasadı. Mısalı: Ush jıl jolında *eki kózi sarǵayıp*, kútip otırdı-mısh. (T.Xalmuratov). Balanıń kózinen moshaqlap jas aǵıp *eki iyninen dem alıp* solqıldap jılap kiyatır. (N.Dáwqaraev).

b) Predmettiń yamasa qubısıtıń bir túrden basqa túrge aynlıp ketiwin biliredi: Al birazları úndemesten eki oyılı bolıp múlgisip otır. (T.Qayıpbergenov). Jeńgejan Eshimbettiń aldında *eki júzli bolaman* ba? (A.Bekimbetov).

v) Az muǵdardı ańlatadı: Serkebaydıń basına aspan eki eli-aq qalǵanday seziledi. (T.Qayıpbergenov). Eki awızdıń birinde «balıq al» deyseń. (Ó.Ayjanov).

g) Frazeologiyalıq ótlesiwlerde eki sanı óziniń san mánisin joyıladı: Al Gúlsánem bolsa, *eki bastan* bos adam. (J.Aymurzaev).

Bunnan basqa da pısıqlawısh mánili frazeologizmlerde eki sanlıǵı ushırasadı. Máselen:

Dushpanlarıń ayaǵına bas ursa,

Jaw baǵınıp, *eki qolin qawsırsa*. (Berdaq).

Qara nar da duw-sıyına qaramay jantaqtı, aqsardı eki *shaynap bir jutıp*, gútirletip ózi menen ózi bolıp júripti. (M.Daribaev). Birew uwıq sógip atırǵan, birew shiy shıyratıp atırǵan, álle kimler ele eki oyılı. (Sh.seytov).

Qaraqalpaq tiliniń pısıqlawısh mánili frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında úsh, altı, segiz, toǵız, on sanları az gezlesedi. Mısalı: Eger olay bolǵanda, *adımın altı ashtırmay* tóbesine jasın túsirer edim. (Á.Tájimuratov). Hal jaǵday sorasıwǵa endi ǵana múmkinshilik tuwıp, *tórt kóz túwel bolıp* bir-birine qarastı. (Ó.Ayjanov). *Tún uyqısın tórt bólip* qızlardan jasırınıp

jazǵan xatınıń mazmunı da qısqa boldı. (J.Seytnazarov). Keshegidey *bes beter* azaǵa balıq tolıptı. (Jiyen jıraw) t.b.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde júdá kóp qollanılatuǵın sanlardıń biri *jeti* sanın kórsetiwge boladı. Jeti sanınıń usınday keń qollanılıwın bir qansha tilshiler bul sannıń diniy túsiniqlerge baylanıslı bolıwınan dep kórsetedi. Jeti sanı kópshshilik túrkiy tillerde jıynaqlaw sanlarınıń shegi. Jıynaqlaw sanlarınıń jetige deyin jasalıwın bir qatar ilimpazlar eski waqıtta tek jetige shekem sanaw sistemasınıń bolıwınan dep túsindiredi. Solay etip, jeti sanı dáslepki waqıları túrkiy tillerde eń úlken sandı bildirgen. Sonlıqtan olar frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramında kóp, úlken, barlıq degen ulıwmalıq, kúsheytkishlik mánige iye. Mısalı: Jaǵasınan alıp *jeti atasınan baslap* sógip quwıp jiberdim. (A.Bekimbetov). Motor islegen sayın tórt dóńgelek jer qırtısın jeti bólip jerge kire basladı. (J.Aymurzaev). *Jeti jurttan kelgen* miymanı taǵı aylanıp keliwge qumar. (I.Yusupov). Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń quramındaǵı sanaq sanlar (kóbinese dara sanlar) orın alǵan. Olar ózleriniń san mánisin joytıp ulıwma kóp muǵdardı bildiretuǵın kúsheytkish sózlerge aylanǵan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi qospa ráwishlerdiń ishinde ayrıqsha bir toparı bolıp, olardıń ózine tán bolǵan leksika-semantikalıq ózgeshelikleri bar. Ásirese, frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi is-hárekettiń sının, waqıtın, ornın bildirip keletuǵın túrleri júdá kóp ushırasadı. Olar ózleriniń kórkemliliği menen mánilik jaqtan ótkirililiği menen emocionalılıq, ekspressivlik boyawınıń kúshligi menen ajıralıp turadı.

Bunnan qaraqalpaq tili biliminde frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmeti boyınsha ele de arnawlı jumıslar isleniwi kerekligi seziledi.

Juwmaq

Tildiń bay ǵáziynesi dep esaplangan frazeologizimlerde xalıq orınlı paydalanıp, naqıl-maqallar menen barabar joqarı bahalaydı. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasınan milliy qásiyet anıq kórinedi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizimlerde ǵáp aǵzası kóz-qarasınan anıqlaw oǵada qızıq hám aktual másele. Usı kóz-qarastan qaraqalpaq tilindegi frazeologizimlerdeń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa jumıstıń birinshi babında sóz etildi.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq hám qurılısı jaǵınan hár qıylı bolıwına qaramastan, olardıń jasalıwında ulıwma nızamlıqlardıń bar ekenligi seziledi. Qálegen frazeologimziniń payda bolıwında, qalıplesiwinde qanday da tiykar boladı. Olardıń erkin sóz dizbegi túrindegi dáslepki mánisiniń waqıt ótiwi menen ózgeriwine baylanıslı awıspalı mánisi qalıpleseı. Olardıń tıp tiykarı, sebebi, belgili bir waqıyası boladı. Hár bir xalıqtıń dúnya tanıw mádeniyatı tariyxı usı tilde óz kórinisi tabadı. Sonlıqtan da frazeologizimlerdeń payda bolıwın, qalıplesiwin, quramın tekserip, sebeplerin anıqlaw úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq ádebiy tilinde jeke leksikalıq birlikler sıpatında qalıplesken, jeke komponentler ózleriniń turaqlı ornına iye hám mánilik jaqtan obrazlı xarakterı basım bolǵan sóz dizbekleri, milliy qásiyeti, ásirese, onıń frazeologiyasınan anıq kórinedi. Hár qanday frazeologizmde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Frazeologizimler jay sózler menen sinonim bolıp keledi. Sonlıqtan da kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıwı kerek. Olardıń mánileri kontekst arqalı anıǵıraq kórinedi. Frazeologiyalar óziniń quramındaǵı sózlerdeń

tuwra mánisinen ózgeshe, awıspalı mánige iye bolǵanlıqtan tilimizde frazeologiyalıq omonimiya, frazeologiyalıq sinonimiya, frazeologiyalıq antonimiya bolıp keledi. Sonın menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy koloriti sáwlelenedi.

Biziń pitkeriw qánigelik jumısımızdıń teması frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmetin anıqlaw bolǵanlıqtan, biz olardıń baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawısh xızmetinde jumsalıwın mısallarda qollanılıp kelgenin hám gáp aǵzası xızmetin jumsalıwın úyrendik.

Jumıstıń kirisiw bóliminde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń leksika- semantikalıq ózgeshelikleri haqqında maǵlıwmat berilip, olardıń til ilimindegi tutqan ornı, áhmiyeti haqqında qısqasha sholıw jasadıq. Bul bapta jumısımızdıń maqseti hám wazıypası ashıladı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmeti ele de izertlewdi talap etedi, sebebi bul boyınsha jazılǵan ilimiy jumıslar derlik joq. Al frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq túrleri boyınsha Jiyenbay Eshbaevtıń "Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» kitabı, Ayjarıq Bekbergenovtıń «Frazelogiyalıq sóz dizbeklerinlegi sanlıqlar», Esemurat Berdimuratovtıń «Házirgi qaraqalpaq till. Leksikologiya» atamasındaǵı miynetleri, sonday-aq Gúlara Aynazarovanıń «Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler» atamasındaǵı kandidatlıq dissertaciyasında, Biybisánem Yusupovanıń ilimiy maqallarında, Quralbay Paxratdinov penen Qonısbay Bekniyazovlardıń miynetlerinde sóz etilgen.

Jumısımızdıń burunshi babı «Gáptiń bas aǵzası xızmetinde kelgen frazeologizmlerdiń ózgeshelikleri» dep atalıp, onda frazeologizmlerdiń baslawısh xızmetinde keliwi, frazeologizmlerdiń bayanlawısh xızmetinde keliwine itibar berdik, ekinshi babı «Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzası xızmetinde

kelgen frazeologizmlerdiń ózgeshelikleri» dep atalıp, onda frazeologizmlerdiń tolıqlawısh xızmetinde keliwi, frazeologizmlerdiń anıqlawısh xızmetinde keliwi hám frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwine ayırıqsha toqtap, mısallar beriw menen jumısımızdıń tiykarǵı wazıypasına sholıw jasadıq.

Jumısımızda frazeologizmlerdiń tilde, kórkem ádebiyatta qollanılıwınıń stillik ózgeshelikleri sóz etildi. Frazeologizmlerdiń waqıtlıq mánide keliwi, olardaǵı sinonimiya kórkem shıǵarmalardan mısallar keltirip berildi.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologizmlerdi sóz shaqabı kóz-qarasınan anıqlaw oǵada qızıq hám aktual másele. Frazeologizmlerdiń pısıqlawısh xızmetinde keliwi júdá kóp. Usı kóz-qarastan qaraqalpaq tilindegi pısıqlawısh mánili frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa jumıstıń sońında kóbirek dıqqat awdardıq.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq hám qurılısı jag`ınan hár qıylı bolıwına qaramastan, olardıń jasalıwında ulıwma nızamlıqlardıń bar ekenligi seziledi. Qálegen frazeologimzniń payda bolıwına, qalıplesiwine tiykar boladı. Olardıń erkin sóz dizbegi túrindegi dáslepki mánisiniń waqt ótiwi menen ózgeriwine baylanıslı awıspalı mánisi qalıpleseıedi. Olardıń tıp tiykarı, sebebi, belgili bir motivli boladı. Hár bir xalıqtıń dúńya tanıw mádeniyatı tariyxı usı tilde óz kórinisi tabadı. Sonlıqtıń da frazeologizmlerdiń payda bolıwın, qalıplesiwin, quramın tekserip, sebeplerin anıqlaw úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń semantikalıq hám qurılısı jag`ınan hár qıylı bolıwına qaramastan, olardıń jasalıwında ulıwma nızamlıqlardıń bar ekenligin seziledi. Qálegen frazeologizm quramındaǵı tirek sóz frazeologizminiń payda bolıwına, qalıplesiwine tiykar boladı. Olardıń erkin sóz dizbegi túrindegi dáslepki mánisiniń waqt ótiwi menen

ó zgeriwine baylanıslı awıspalı mánisi qálıplese di. Olardıń tıp tiykarı, sebebi, belgili bir motivleri boladı. Hár bir halıqtıń dúnya tanıw mádeniyatı tariyxı usı tilde óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan da frazeologizmlerdiń payda bolıwın, qálıplesiwin, quramın tekserip, sebeplerin anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmler kóp ushırasadı, olardıń mánisi, stillik qollanılıwı ózinshe ózgeshelikke iye.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń sintaksislik xızmeti boyınsha arnawlı jumıs isleniwi kerekligi anıq sezildi, sebebi olardıń mánisi, stillik qollanılıwı, ásirese gáp aǵzası xızmetinde keliwi ayrıqsha ózgeshelikke iye bolıp keledi. Sonlıqtan bul másele ele de tereńirek izertlewdi talap etedi.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Айназарова Г., Брдимуратов Е. «Қырық қыз» дәстанының лексикасында фразеологизмлер хәм олардың еки компонентли түрлериниң қолланылыўы ҳаққында. - «Әмиўдәрья» журналы.1988, №1-2.
- 2.Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005.
3. Әбдиназимов Ш. Бердақтың фразеологиялық жаңашыллығы. – «Әмиўдәрья» журналы, 1998, № 1-2.
4. Бекбергенов А. Фразелогиялық сөз дизбеклеринлеги санлықлар. ӨзР ИАҚҚБ «Хабаршы» журналы, 1968, №3.
5. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
6. Бердимуратов Е., Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис,1979.
7. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
8. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
9. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы, 1985.
10. Ешбаев Ж. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасаў мәселесине. - ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы. 1964, №3.
11. Ешбаев Ж. Фразеологиялық вариантлар - көркем шығарманың тийкарғы сүўретлеў қуралларының бири. Газета мақаласы, 1978.
12. Ешбаев Ж. Хәзирги қарақалпақ тилинде фразеологиялық тиркеслерди классификация жасаў мәселелери. ӨзР ИАҚҚБ «Хабаршы» журналы, 1964, №3.
13. Жумамуратов Г. Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников. Нукус, 1985.

14. Наўрызбаева. С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.
15. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилинің лексикасы. Нөкіс, 2000.
16. Рахматуллаев Ш. Фразеологик бирликларнинг маъно турлари. Тошкент, 1985.
17. Сейдуллаева Д. Қарақалпақ тилинің стилистикасы пәни бойынша лабораториялық жумыслар. Ташкент «Фан», 2007.
18. Турабаев А. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языка. - В сб.: «Вопросы каракалпакского языкознания» Нукус, 1983.
19. Усманов Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Тошкент, 1998.
20. Yusupova B. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası. (Oqıw qollanba). Toshkent «Tafakkur qanoti», 2014.